

WERKGROEP
MIDDELNEDERLANDSE
ARTESLITERATUUR

W-MAIL

JAARGANG 12 (2011) NUMMER 2

INHOUD

BERICHTEN VAN BESTUUR EN REDACTIE	2
• Hartelijk welkom! • Elfde WEMAL-studiedag op vrijdag 17 februari 2012	
WEMAL NODIGT JE UIT OP LINKEDIN	3
• Word ook lid van de WEMAL-pagina op LinkedIn! <i>Frederiekje de Jongh</i>	
VOORTGANG EDITIEPROJECT HATTEM C5	5
<i>Noor Versélewel de Witt Hamer</i>	
VOORTGANG WEMAL-PROJECT ARTESPLATENBOEK	8
• Veel interessante voorstellen ingediend! <i>Andrea van Leerdam</i>	
NERDSOURCING?	10
• Een reactie en vervolg op <i>Twee weten meer dan één.</i> <i>Over de voor- en nadelen van crowdsourcing</i> <i>Frederiekje de Jongh</i>	
IN DE VOETSPOREN VAN BRUNETTO LATINI	14
• Verslag van een research master thesis en aankondiging van een promotieonderzoek <i>David Napolitano</i>	
RECENSIE	23
• O. Lie en W. Kuiper, <i>The secrets of women in Middle Dutch.</i> <i>Bineke Glas en Brenda Mudde</i>	
RECENT VERSCHENEN LITERATUUR EN RECENSIES	28
<i>Sacha Voogd</i>	

BERICHTEN VAN BESTUUR EN REDACTIE

HARTELIJK WELKOM!

Via deze rubriek vragen wij nieuwe leden zichzelf kort voor te stellen. De afgelopen maanden mochten wij het volgende lid verwelkomen.

DAVID NAPOLITANO UIT CAMBRIDGE

“Ik studeerde Italiaans aan de Universiteit Utrecht. Vanuit mijn interesse voor de Italiaanse middeleeuwen voltooide ik vervolgens de Research Master Medieval Studies aan dezelfde universiteit. Ik verdiepte mij daarbij vooral in het Florentijnse gedachtegoed van de tweede helft van de dertiende eeuw, met als belangrijkste exponent het werk van Brunetto Latini (1220/30-1294). Sinds oktober 2011 promoveer ik aan de University of Cambridge. Onder het promotorschap van David Abulafia ga ik na op welke wijze het Italiaanse beeld van de ideale stadsleider (podestà) in de dertiende eeuw vorm kreeg.”

ELFDE WEMAL-STUDIEDAG OP VRIJDAG 17 FEBRUARI 2012

Ons cultureel erfgoed wordt steeds meer gedigitaliseerd. Nu ook WEMAL een begin heeft gemaakt met het digitaliseren van teksten (denk aan Bartholomeus Engelsman en Hattem C5) willen we op de studiedag eens stilstaan bij de voor- en nadelen hiervan voor zowel de makers als de gebruikers van digitale edities. De discussie hierover is volop gaande!

Een ander onderwerp dat deze middag zeker aan bod zal komen, is het platenboek. Hoe staat het met dit project, dat sinds de vorige studiedag van start is gegaan?

Meer informatie over de studiedag volgt nog via de Nieuwsflits en de website, maar noteer vast de datum! Ontvangt u de Nieuwsflits nog niet en wilt u dat wel? Stuur dan een e-mail aan Moniek Vis (moniekvis@gmail.com).

Bestuur en Redactie van WEMAL
wensen alle leden
Mooie Feestdagen en een Voorspoedig 2012

WEMAL NODIGT JE UIT OP LINKEDIN

WORD OOK LID VAN DE WEMAL-PAGINA OP LINKEDIN!

Sinds 25 juli van dit jaar heeft WEMAL een eigen LinkedIn-groepspagina. Je bent van harte welkom om hiervan gebruik te maken. Onze pagina is te vinden op:

www.linkedin.com/groups/Werkgroep-Middel nederlandse-Artesliteratuur-4017150

Voor wie niet bekend is met LinkedIn geef ik hieronder een uitleg over LinkedIn en over het doel van de groepspagina.

WAT IS LINKEDIN?

LinkedIn is een sociaal medium, net als Hyves of Facebook, maar in tegenstelling tot die andere netwerken is LinkedIn alleen bedoeld voor het onderhouden van professionele en zakelijke contacten. Naar eigen zeggen heeft LinkedIn in Nederland al meer dan twee miljoen gebruikers. Het aanmaken van een profiel is gratis en je kunt zelf bepalen welke van je gegevens zichtbaar zijn en voor wie. Je profiel bestaat grotendeels uit je cv (eventueel inclusief talenkennis en publicaties), maar je kunt ook een korte presentatie van jezelf schrijven. Als je je gegevens hebt ingevoerd, kun je gaan zoeken naar collega's, studiegenoten, kennissen en vrienden. Net als bij Hyves of Facebook kun je je netwerk uitbreiden door het netwerk van je kennissen te bekijken en daar mensen uit te nodigen. Je kunt je baas om een referentie vragen of je kunt iemand in jouw netwerk vragen om je te introduceren bij iemand buiten jouw netwerk. Je kunt ook zien wie jouw profiel heeft bekeken. Wil je stoppen met LinkedIn, dan kun je je account weer verwijderen.

WAARVOOR DIENT DE WEMAL-GROEPSPAGINA?

WEMAL heeft natuurlijk al een eigen webpagina op de website van de Universiteit Utrecht. Hierop staat onder meer informatie over onze projecten, een overzicht van onze publicaties, de artesbibliografie en alle W-mails in pdf-formaat. Maar wie nog nooit van WEMAL of van artesliteratuur gehoord heeft, zal deze website niet gauw bij toeval tegenkomen.

Bij de groepspagina op LinkedIn is dat anders. Als je lid bent van de groepsaccount, komt dit namelijk automatisch in je profiel te staan. Iedereen die jouw profiel bekijkt, zal vervolgens WEMAL zien staan en (hopelijk) ook aanklikken

om te kijken wat het is. Zo kunnen we samen WEMAL en de Middel nederlandse arteliteratuur meer bekendheid geven.

Verder biedt de LinkedIn-groepspagina de mogelijkheid om discussies te voeren. Je kunt er bijvoorbeeld vertellen met welk onderzoek je bezig bent en meteen eventuele problemen of knelpunten in de groep gooien. Je kunt suggesties doen voor toekomstige projecten of tips geven over interessante vakliteratuur. Ook kunnen we voor een toekomstig project een discussieforum creëren in de vorm van een 'gesloten' subgroep, d.w.z. een subgroep waarvan alleen degenen die aan het project meewerken lid kunnen worden. (Voor het Hattemproject hebben we dat niet nodig, want daarvoor hebben we al het logboek in eLaborate!)

WIE KRIJGT ER TOEGANG TOT DE WEMAL-GROEPSPAGINA?

De groepspagina heeft de status 'open'. Dat betekent dat iedereen die een internetverbinding heeft de pagina kan vinden met google of een andere zoekmachine. Iedereen kan daar lezen wat er op de pagina staat. Maar om te kunnen reageren of zelf een discussie te beginnen, moet je eerst lid worden van de groepspagina. Het systeem is zo ingesteld dat de beheerder (op dit moment ikzelf) goedkeuring moet geven. Dit is om te voorkomen dat kwaadwillenden onze pagina kunnen vervuilen. De beheerder zal het profiel van degene die zich aanmeldt bekijken en beoordelen of hij/zij wel serieus geïnteresseerd lijkt. De groepspagina staat open voor alle geïnteresseerden die een bijdrage willen leveren, dus niet alleen voor de echte betalende WEMAL-leden. (Is iemand eenmaal binnen dan kunnen we hem/haar altijd nog proberen te verleiden tot een echt WEMAL-lidmaatschap.)

De groepspagina op LinkedIn is niet bedoeld als vervanging voor de website of voor *W-mail*. Die blijven beide gewoon bestaan en alle belangrijke informatie zal steeds eerst daar te vinden zijn.

Graag tot ziens op LinkedIn!

Frederiekje de Jongh,
beheerder van de WEMAL-groepspagina op LinkedIn

In de DBMA-reeks van WEMAL zijn we momenteel bezig met de digitale editie van handschrift Hattem C5. Het lijkt stil rondom dit project, maar achter de schermen wordt door een groep van 7 personen hard gewerkt aan de collatierondes. Om niet in herhaling te vervallen, vertel ik hier geen verhaal over onze globale werkwijze. Die is genoegzaam bekend, na de verslagen en studiedagen rondom het Bartholomeusproject (nr. 1 in de reeks) en na de introductie van het Hattemproject in W-mail. Leuker is het om hier de verschillen aan te geven en de nieuwe uitdagingen die daarmee gepaard gaan.

Druk versus handschrift

Dachten we dat we aan onze eersteling, de encyclopedie van Bartholomeus Engelsman in druk, al een hele kluit hadden, voor de editie van dit handschrift worden onze kennis en kunde toch beduidend meer op de proef gesteld. Onder andere omdat het een handschrift is!

Voor het codicologisch onderzoek heb ik al geconstateerd dat dit handschrift tenminste drie verschillende handen en 9 verschillende watermerken bevat, naast diverse reeksen binderssignatures. Persoonlijk durf ik mijn hand ervoor in het vuur te steken (heel middeleeuws), dat dit een convoluut is. Het verzamelen en verwerken van de moderne, wetenschappelijke bewijzen is echter een tijdrovende zaak. Probeer maar eens een watermerk in de rug van een strakgebonden codex zó nauwkeurig op te meten en na te tekenen, dat het met enige zekerheid geïdentificeerd kan worden. En dan heb je een tamelijk uniek watermerk (dus niet de letter P of een ossenkop) en dan is het niet in de naslagwerken te vinden. Een kwestie van doorbijten! De resultaten van dit lopende onderzoek zullen te zijner tijd in de inleiding op de editie gepubliceerd worden.

Daarbij komt dat een handschrift vaak moeilijker te lezen is dan een druk, en dat gaat zeker op voor Hattem C5. We hebben al paleografische ‘lessen’ ingelast voor de transcribenten die daar behoefte aan hadden en we blijven werken aan het verhogen van ons niveau. Dat neemt niet weg dat we in de collatiefase veel meer probleemgevallen overhouden dan bij de Bartholomeusdruk, met name door de combinatie van vakjargon en de beruchte ‘pootjesreeksen’, waarin de letters i/n/m/u niet van elkaar te onderscheiden zijn. Een andere probleemreeks zijn de letters c/t/r/e, die bij bepaalde (slordige) handen ook nauwelijks verschil vertonen. Bij de handschriftelijke overlevering van de tekst heeft dit al veel corrupties opgeleverd, wat het er voor ons niet makkelijker op maakt. Er wordt dan

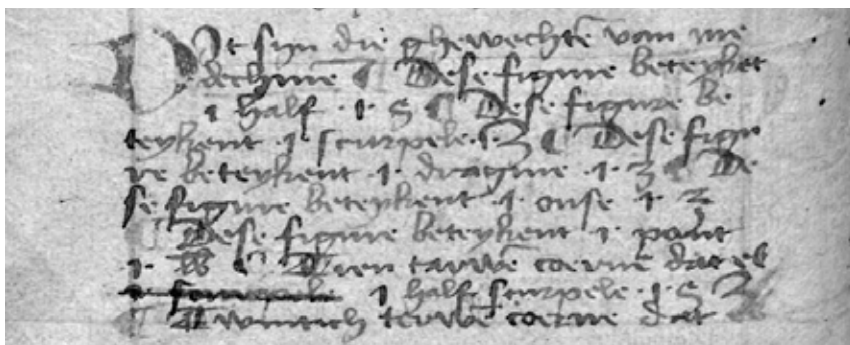
ook meer dan voorheen gewerkt met edities van andere bronnen van de teksten in Hattem C5, als deze teksten tenminste geïdentificeerd kunnen worden en als er edities voorhanden zijn. Dan nog zijn de verschillen tussen ons handschrift en die edities vaak groot en bovendien moeten we ons realiseren dat ook deze edities corrupties en fouten kunnen bevatten. Iets klakkeloos overnemen is er gewoon niet bij. We moeten kritisch blijven en alles controleren: *check, double check!*

Een laatste verschil dat ik hier wil aangeven tussen handschrift en druk, is de opmaak van de tekst. Een kopiist heeft meer middelen ter beschikking om zijn tekst te structureren dan een vroege drukker, althans, de kopiist maakt een vrijer gebruik van deze middelen: verschillende kleuren, verschillen in lettergroottes en lettervormen, verschillen in witruimtes (interlinie, inspringen) en een creatieve combinatie hiervan voor het aanbrengen van titels en kopjes. In dit handschrift hebben we te maken met tenminste drie kopiïsten, die elk hun eigen mores hebben voor het visueel structureren van hun tekst en – *surprise!* – daar niet bepaald consequent in zijn. Aan ons de schone taak om dit in de diplomatische editie te vertalen naar een acceptabele, uniforme opmaak!

INHOUDELIJKE PERIKELEN

Een vergelijking tussen de editie van de Bartholomeusdruk en Hattem C5 zal uitwijzen dat in het handschrift meer vakjargon staat, zoals namen van planten en ziektes. We komen meer woorden tegen die we niet kennen en die niet in woordenboeken te vinden zijn, wat het gevaar van afschrijffouten aanzienlijk verhoogt. We moeten ons dus ook bekwamen in de arterminologie ‘avant la lettre’, want juist onze edities moeten een bijdrage leveren aan het inventariseren van dat vakjargon. Het wordt extra gecompliceerd, omdat ook de middeleeuwse kopiïsten vaak moeite hadden met het artesjargon en dezelfde hindernissen moesten nemen als wij: ambigue afkortingen, pootjesreeksen, slordig schrift. Daardoor zijn vaktermen soms onherkenbaar verbasterd en zelfs als je de woorden kan lezen en herleiden, moet je je afvragen waar de (vage) grens ligt tussen een acceptabele variant en een corruptie. Want bij evidente afschrijffouten geven wij in het notenapparaat van onze edities een alternatieve lezing, om de diverse lezers terwille te zijn. Ook hierover is het laatste woord nog niet gesproken!

In dit handschrift krijgen we ook voor het eerst te maken met symbolen voor maten en gewichten. Omdat we deze symbolen – net als afkortingen – willen oplossen (een z is bijvoorbeeld ook het teken voor ‘dragme’), moeten we ons verdiepen in de complexe middeleeuwse systemen en terminologie voor maten en gewichten. Een gelukje is, dat de kopiist van de meest voorkomende hand in

De uitleg van een kopiist over zijn symbolen voor gewichten (Hs. Hattem C5, p. 432). Bron: https://www.e-laborate.nl/nl/hattem_mv_c5 (beschermde werkomgeving).

Hattem C5 op een gegeven moment zelf uitleg geeft over 'zijn' gewichtenstelsel en de tekens die hij daarvoor gebruikt.

Ik zal kort zijn over de vreemde talen. Eigenlijk houdt WEMAL zich bezig met Middelnederlandse artesliteratuur, maar in dit 564 pagina's tellende handschrift zit een aanzienlijke hoeveelheid Franse tekst (krap 1/6 deel) en zo'n 10 bladzijden en wat fragmenten Latijn. Natuurlijk zijn we nieuwsgierig waarom dit zo is. Om onderzoek daarnaar mogelijk te maken, kunnen we deze teksten niet negeren. Ze maken deel uit van het geheel en wij maken een integrale editie van het volledige handschrift. Dat zijn afschrijfproblemen in het kwadraat, dus zijn we op zoek gegaan naar experts in deze vreemde talen om onze gebrekkige kennis aan te vullen. Wat niet wegneemt, dat we het zelf ook als een uitdaging zien en eerst zelf ons best doen om deze teksten af te schrijven (zie de vorige W-mail) voor we ze ter collatie uit handen geven aan de experts, die op hun beurt ook weer thuis moeten zijn in de artesliteratuur!

Wat hebben we toch een boeiend vak! Achter iedere top die je bedwongen hebt, ligt weer een hogere. Terwijl we nog druk bezig zijn deze editie tot een goed einde te brengen, kijk ik alweer reikhalzend uit naar de volgende, en wat die weer voor verrassingen mee zal brengen. Een grote editie kost tijd en de laatste (taaie) loodjes zijn noodzakelijkerwijs voor een kleine groep. Maar we hopen mede door onze verslagen de leden van WEMAL betrokken te houden, zodat we voor het volgende editieproject weer een grote groep enthousiaste transcribenten mogen begroeten.

Noor Versélewel de Witt Hamer,
dagelijks coördinator project Hattem C5

VOORTGANG WEMAL-PROJECT ARTESPLATENBOEK

VEEL INTERESSANTE VOORSTELLEN INGEDIEND!

Het platenboek-project komt langzaamaan op stoom! De platenboek-redactie heeft inmiddels een mooie verzameling voorstellen ontvangen, meer dan genoeg om een aantrekkelijk en gevarieerd boek van te maken. We informeren je graag over de stand van zaken en over het vervolg.

DOEL VAN HET BOEK

Het doel van dit boek is in feite hetzelfde als wat WEMAL in veel van haar activiteiten nastreeft, namelijk proberen door te dringen tot de middeleeuwse leefwereld van alledag. We willen de middeleeuwse mens beter proberen te begrijpen, en daarbij vooroordelen ontzenuwen en niet onze 21e-eeuwse opvattingen projecteren. In dit geval willen we een kijkje geven in het middeleeuwse leven aan de hand van afbeeldingen, en een indruk geven van de rol die afbeeldingen in de middeleeuwse wereld speelden. Aan de lezers willen we duidelijk maken dat artesteksten en -afbeeldingen vooral instructieve doeleinden hadden, waarbij het niet in de eerste plaats terzake deed of ze ‘mooi’ of ‘lelijk’ waren (dat is een typisch voorbeeld van projectie van 21e-eeuwse kunstopvattingen!). Om die reden zullen er zeker niet alleen ‘mooie’ afbeeldingen in het boek komen.

VAN VERWONDERING NAAR VERHELDING

Zoals we in de vorige *W-mail* al aangaven, zal in ieder hoofdstuk één ‘kernafbeelding’ uit het Middelnederlandse taalgebied en één Middelnederlandse ‘kerntekst’ centraal staan. De afbeelding en het citaat aan het begin van het hoofdstuk moeten verwondering oproepen bij de lezer: “Wat is dit nu?” Gaandeweg wordt de relatie tussen beide verduidelijkt, zodat de lezer aan het eind van het hoofdstuk denkt: “Aha, zit dat zo!”. Op die manier willen we een breed publiek op een aansprekende manier meevoeren in de middeleeuwse leef- en gedachtenwereld.

BREDE INVULLING VAN THEMA 'LIJF EN LEDEN'

We houden vast aan het thema 'Lijf en leden', maar dit krijgt een brede, tweeledige invulling:

1. lichamelijk: gezondheid, voeding e.d.;
2. identiteit: eigen 'lijf en leden' in relatie tot anderen; hoe de maatschappij jou ziet en hoe je jezelf wilt profileren: kleding, wapens, schoonheid, sociale/politieke positie, etc.

De onderwerpen en invalshoeken van de hoofdstukken zijn nog niet allemaal precies vastgesteld, en nog niet voor alle onderwerpen weten we zeker wie de auteur wordt. Een precieze inhoudsopgave kunnen we dus nog niet geven, maar we kunnen wel alvast een tipje van de sluier oplichten over de onderwerpen van de voorstellen die zijn ingediend. Ze gaan onder andere over: vrouwen-

Schematische afbeelding van de hersenen in Ypermans Cyrurgie. Bron: UB Gent, hs 1272, fol. 3v.

geneeskunde/gynaecologie, functie en anatomie van de hersenen, pijlextractie (het voorbeeldhoofdstuk van Maria Patijn, zie www.let.uu.nl/wemal/platenboek.html), schoonheidsadviezen, kleding, het gerechtelijk tweegevecht, slangen, de mandragora, hekserij/magie, ars moriendi.

GLOBALE PLANNING

Alle auteurs hebben het verzoek gekregen om uiterlijk 1 november de eerder rondgestuurde checklist in te vullen. Na overleg met de redactie en eventuele verdere afstemming om de bijdragen optimaal op elkaar te laten aansluiten, gaan de auteurs in de eerste helft van 2012 aan de slag met het schrijven van hun hoofdstuk. De redactie zal dan inventariseren welke afbeeldingen er in het boek moeten komen en offertes gaan aanvragen bij uitgevers. In de tweede helft van 2012 en 2013 gaan we afbeeldingen bestellen, sponsors zoeken en natuurlijk verder werken aan de hoofdstukken, zodat we het boek in 2013 of 2014 kunnen afronden.

Op de WEMAL-studiedag 2012 kunnen jullie een nieuwe update verwachten. Afgaand op het enthousiasme van alle betrokkenen en de kwaliteit van de voorstellen, hebben wij er alle vertrouwen in dat het een prachtig boek gaat worden!

*Namens de platenboek-redactie,
Andrea van Leerdam (coördinator)*

NERDSOURCING?

EEN REACTIE EN VERVOLG OP *TWEE WETEN MEER DAN ÉÉN*. OVER DE VOOR- EN NADELEN VAN CROWDSOURCING

In het vorige nummer van W-mail schreef ik een artikel over de voor- en nadelen van crowdsourcing. Hierin noemde ik twee voorbeelden van crowdsourcingprojecten: het computerspel Monk, ontwikkeld door prof. dr. Lambert Schomaker (RUG) ten behoeve van enkele archiefinstellingen; en het project Vele Handen van het Stadsarchief Amsterdam. In dit nummer van W-mail wil ik daar nog eens op terugkomen. In de eerste

plaats om Henny van Schie, woordvoerder voor het project Monk bij het Nationaal Archief, de gelegenheid te geven om te reageren. En tevens om te laten zien welke oplossingen men voor het project Vele Handen heeft verzonnen en hoe de eerste resultaten van dat project uitvallen.

INGEKOMEN E-MAIL VAN HENNY VAN SCHIE (MONK)

----- Original Message -----

From: Henny van Schie

To: Frederiekje de Jongh

Sent: Thursday, August 04, 2011 1:30 PM

Subject: RE: Enkele vragen over Monk namens de redactie van het blaadje van de Werkgroep Middelnederlandse Artesliteratuur

Beste Frederiekje,

Er hoeft eigenlijk niet zoveel geantwoord te worden, want het artikel is duidelijk. Jouw veronderstellingen zijn meestal juist. Toch nog een paar opmerkingen.

Inderdaad stellen archiefdiensten in het algemeen lagere eisen aan de kwaliteit van de transcriptieresultaten van de vrijwilligers. Het gaat ons immers niet om een transcriptie van een volledige tekst, laat staan om een geannoteerde of her-taalde tekst. Het gaat er ons vooralsnog om de vindbaarheid van teksten te vergroten, en daarmee de toegankelijkheid van archieven. In veel gevallen kan dan ook volstaan worden met het transcriberen van slechts enkele woorden. Als je teksten door vrijwilligers laat transcriberen, is de kans op fouten groot. Dat is niet erg, want het betekent slechts dat je bij een zoekactie ten onrechte naar een document wordt verwezen, waar het gezochte woord of de zinsnede toch niet blijkt voor te komen. Dat is een ervaring die veel Google-gebruikers wel kennen. De ervaren onderzoeker weet dit ook en zal er rekening mee houden. Zelfs de gewone beschrijvingen van archiefstukken in inventarissen en catalogi zijn niet altijd even adequaat. Het scannen en doorzoekbaar maken van kranten laat zien dat zelfs met heel veel fouten de toegankelijkheid van dit bronnenmateriaal aanzienlijk is toegenomen.

Als een wetenschapper iets met “teksten” wil doen, zal hij/zij zich moeten behelpen met wat beschikbaar is. Dat geldt zowel voor het fysieke, het gescande en het born digital materiaal. Vereist het onderzoek een precisie die in het beschikbare materiaal niet aanwezig is, dan kan hij in zijn projectplan middelen opnemen

om de vereiste kwaliteit te behalen, óf genoeg nemen met de mindere kwaliteit, óf afzien van het onderzoek. Het is niet de taak van erfgoedinstellingen om al het beschikbare materiaal in de voor wetenschappelijk onderzoek vereiste vorm beschikbaar te stellen.

Het is evenmin de taak van archiefdiensten om archiefbescheiden in goede, geordende en toegankelijke staat **te brengen**. Dat behoren de archiefvormers al gedaan te hebben. De archiefdiensten behoeven ze slechts in deze staat **te houden**. Als de eisen aan toegankelijkheid zwaarder worden, bijvoorbeeld door de verwachtingen die bij het publiek zijn gewekt als gevolg van digitalisering, dan ontstaat daardoor een achterstand die weggewerkt moet worden. Dat kan alleen als daarvoor aanvullende middelen beschikbaar komen. Op dit moment is het grote publiek allang blij als de documenten digitaal beschikbaar zijn met een minimum aan metadata. Dat zal in de nabije toekomst wel veranderen.

Het is juist dat een eventueel spelelement niet fouten bevorderend moet zijn. Dat zal zeker moeten veranderen. Overigens geloof ik niet dat alle soorten archiefmateriaal geschikt zijn voor crowdsourcing, zelfs niet als je het in een spelvorm aanbiedt. Voor moeilijke en specialistische teksten heb je deskundigen nodig. In dat geval kun je beter van nerdsourcing spreken. Jullie WEMAL-project is daarvan een mooi voorbeeld.

En dan het algemene ethische probleem: wel of geen vrijwilligers. Bij ons geldt dat vrijwilligers niet in het primaire proces worden ingezet, wel voor aanvullend werk. En het nader ontsluiten van archiefmateriaal geldt bij ons als aanvullend.

Tenslotte nog één vraag: waarom willen wetenschappers eigenlijk een tekst als teksteditie? Elke zichzelf respecterende wetenschapper neemt toch alleen genoeg met het oorspronkelijke materiaal en laat zich toch niet op het verkeerde been zetten door een mogelijke foute interpretatie van een collega? Dus: maak de teksten digitaal beschikbaar, met niet meer metadata dan nodig is voor de vindbaarheid en laat de interpretatie over aan de belangstellende en belanghebbende wetenschapper.

Groeten,
Henny van Schie,
Collectiebeheer Nationaal Archief

VELE HANDEN MAKEN LICHT WERK – VERVOLG

Behalve over Monk schreef ik in de vorige W-mail ook over het project 'Vele handen maken licht werk. Open archieven door crowdsourcing' van het Stadsarchief Amsterdam. Sindsdien zijn er in het Archievenblad twee artikelen verschenen over Vele Handen, beide geschreven door de projectsecretaris Annemarie Lavèn: 'Voor wat hoort wat? Het vraagstuk van belonen bij crowdsourcing' en 'Al doende leert men. VeleHanden.nl in de startblokken'. Ik wil hier nog even kort terugkomen op dit project omdat het Stadsarchief Amsterdam een paar interessante oplossingen heeft verzonnen voor de problemen die ik de vorige keer noemde.

Om de kwaliteit te garanderen heeft men in de eerste plaats gekozen voor een niet al te moeilijk project: het indexeren van militieregisters. Het gaat om voorgedrukte formulieren, met goed leesbare handschriften. En om fouten te voorkomen maakt men gebruik van een controleslag. Alle scans worden door twee vrijwilligers ingevoerd. Als de resultaten verschillen, worden de scan en de resultaten voorgelegd aan een controleur. Komt deze er ook niet uit, dan kan het geval nog worden voorgelegd aan een expert.

De keuze voor de militieregisters heeft ook te maken met de wens om zoveel mogelijk vrijwilligers te trekken en vast te houden. In de militieregisters zijn alle dienstplichtige mannen van 1814 t/m 1941 opgetekend. Ze vormen dus een interessante bron voor (amateur)genealogen en daar zijn er veel van: de Nederlandse Genealogische Vereniging heeft ruim 11.000 leden. Maar ook voor een genealoog kan het invoeren van namen eentonig worden. Om de indexeerders gemotiveerd te houden gebruikt Vele Handen ook een beloningssysteem: voor elke ingevoerde scan ontvangt de indexeerder punten en hij ontvangt nog meer punten als zijn werk wordt goedgekeurd. De punten kunnen dan weer ingewisseld worden voor bijvoorbeeld een kopje koffie of scantegoed.

Tot slot steekt Vele Handen ook veel energie in het ontwerp van de website. Want hoe plezieriger de website is in het gebruik, hoe meer tijd de vrijwilligers er willen doorbrengen. De afgelopen maanden heeft een testpanel van 170 indexeerders de website gebruikt en zijn mening gegeven over de vormgeving van de site, de invoertool en de controletool. In de toekomst zal nog worden onderzocht voor welke vorm van beloning vrijwilligers gevoelig zijn.

Tot zover de theorie. Maar werken deze oplossingen ook in de praktijk? Volgens Annemarie Lavèn wel. Uit de eerste testen is gebleken dat de vrijwilligers van Vele Handen snel en nauwkeurig werken. Er zijn inmiddels al 35000 scans geïndexeerd. De geïndexeerde militieregisters zijn sinds 3 november 2011 online toegankelijk op <http://militieregisters.nl>

Frederieke de Jongh

GERAADPLEEGDE BRONNEN

Annemarie Lavèn, 'Voor wat hoort wat? Het vraagstuk van belonen bij crowdsourcing'. In: *Archievenblad* 115 (2011) 5, p. 23.

www.velehanden.nl/pdf/Crowdsourcing-Voor_wat_hoort_wat_2011-4.pdf

Annemarie Lavèn, 'Al doende leert men. VeleHanden.nl in de startblokken'. In: *Archievenblad* 115 (2011) 8, p. 23.

www.velehanden.nl/pdf/Al_doende_leert_men.pdf

LEESTIP

Johan Oomen and Lora Aroyo, 'Crowdsourcing in the Cultural Heritage Domain: Opportunities and Challenges'. In: *Proceedings of 5th International Conference on Communities & Technologies – C&T 2011. Queensland University of Technology, Brisbane, Australia, 29 June – 2 July 2011*.

www.cs.vu.nl/~marieke/OomenAroyoCT2011.pdf

IN DE VOETSPOREN VAN BRUNETTO LATINI

VERSLAG VAN EEN RESEARCH MASTER THESIS EN AANKONDIGING VAN EEN PROMOTIEONDERZOEK

INLEIDING

Tijdens mijn Bachelor Italiaanse Taal- en Cultuurstudies (Universiteit Utrecht) ontwikkelde ik al snel een bijzondere interesse voor de Italiaanse middeleeuwen. Ik richtte mij daarbij niet zozeer op het wereldberoemde werk van de drie tenoren van de Italiaanse literatuur (Dante, Petrarca en Boccaccio), maar verdiepte mij eerder in de voedingsbodem waaruit hun werk was ontstaan, het Florentijnse gedachtegoed van de tweede helft van de dertiende eeuw (1250-1300). Tijdens mijn Research Master Medieval Studies aan dezelfde Utrechtse *alma mater* kristalliseerde deze interesse zich rond de figuur van Brunetto Latini (1220/30-1294).

Deze telg uit een respectabel notarisgeslacht vervulde een niet onbelangrijke administratieve rol in de Florentijnse stadspolitiek (1250-1260). Toen dit regime echter een smadelijke nederlaag leed in de vlakte van Montaperti op 4 september 1260 en de rivier de Arbia diep rood kleurde, restte Brunetto Latini enkel nog de uitweg van de ballingschap (1260-1266). Terugkerend van een diplomatieke

missie naar de Spaanse vorst, Alfons X de Wijze, trok hij meteen door naar Frankrijk.

Schaarse archiefsporen situeren hem in Arras, Parijs en Bar-sur-Aube. In een sterk gepolariseerd politiek landschap legde hij daar, als notaris, formeel de morele - én financiële - steun vast van Florentijnse ballingen aan de ontluikende militaire alliantie tussen de paus en Karel I van Anjou, de jongste broer van Koning Lodewijk IX van Frankrijk. Deze alliantie had meer bepaald tot doel de zeggenschap van de politieke tegenstrevers, te weten de afstammelingen van Frederik II van Hohenstaufen, Manfred en Conradin, en hun sympathisanten, op het Italiaanse schiereiland definitief te doorbreken. Sterk vereenvoudigd voorgesteld, staan deze twee groepen bekend als de Welfen (pausgezind) en de Ghibellijnen (pro-keizer).

Tijdens deze ballingschap schreef hij, naast ander werk, één van de eerste volkstalige encyclopedieën, *Li Livres dou Tresor*. Deze encyclopedie ontpopte zich tot een middeleeuwse bestseller. De tekst werd vanuit het Oud-Frans vertaald in verschillende andere volkstalen (Oud-Italiaans, Catalaans, Castiliaans en Aragonees), en zelfs deels in het Latijn. De rijke handschriftentraditie besloeg bijna drie eeuwen, van de laat-dertiende tot het begin van de zestiende eeuw, en de tekst werd ook opgepikt bij de start van het tijdperk van de drukpers.

RESEARCH MASTER THESIS

DE OPZET

In antwoord op de algemene oproep van Pietro Beltrami (Università di Pisa) om de bijzonder actieve receptie van deze encyclopedie geval per geval te bestuderen, besloot ik voor mijn RM-thesis de originele totstandkoming van de *Tresor* en de tweetalige receptie ervan op het Italiaanse schiereiland te onderzoeken.¹ Meer bepaald concentreerde ik mij op drie sleutelmomenten: (1) de originele compositie van de *Tresor* (1260-1266), (2) de vertaling naar het Oud-Italiaans, zoals vastgelegd in het *Tesoro*-handschrift L⁴ (1284-1299), en (3) de productie van drie vroege *Tesoro*-drukken (1474, 1528 en 1533). Tijdens dit onderzoek wist ik mij voortdurend geruggesteund door een enthousiast team van twee begeleidsters, met elk hun eigen specialistische invalshoek, namelijk José van der Helm (Italiaanse middeleeuwen) en Orlanda Lie (arteshliteratuur).² Paul Wackers was bereid als tweede lezer op te treden.

In het eerste deel van mijn RM-thesis lag het accent op het in context plaatsen van de oorspronkelijke compositie (1260-1266). Hiertoe reconstrueerde ik niet alleen de professionele biografie van Brunetto Latini, maar onderzocht ik ook nauwkeurig het genre, de structuur en inhoud van het eigenlijke werk. Mede dankzij de uitzonderlijke rijkdom aan informatie die ik in de onderzoeksbibliotheek van de University of California, Los Angeles aantrof (waar ik het laatste jaar van mijn RM in het kader van een uitwisselingsprogramma doorbracht), kon ik de omvangrijke en multidisciplinaire literatuur over dit onderwerp grondig – én kritisch – bekijken.

Op basis van dit studiewerk – en mijn gesprekken met Patrick Geary, Teofilo Ruiz en Peter Stacey (UCLA) – stelde ik de klassieke, maar valse dichotomie tussen de politieke en literaire *personae* van Brunetto Latini ter discussie, en benadrukte ik, integendeel, de diepgewortelde verbondenheid van beide hoedanigheden. Zijn ballingschap vormde mijns inziens niet zozeer een moment van verpozing in een druk politiek bestaan, een uitgelezen kans om zich aan de letteren te wijden, maar luidde daarentegen eerder een periode van aangescherpt politiek engagement in, een tijd waarin het wapen van het woord vakkundig werd geslepen om een spoedige terugkeer naar de macht in het geliefde Florence te bewerkstelligen.

Daarnaast concludeerde ik dat Brunetto Latini het genre van de encyclopedie, een waar succesnummer in de geleerde kringen van de dertiende eeuw, op een innovatieve en politiek geïnspireerde wijze had gebruikt. Hij wist immers niet alleen een massa aan bestaand bronnenmateriaal tot een functioneel en waardevol gebruiksvoorwerp, een echte schat aan kennis, om te vormen, maar plaatste daarmee tegelijkertijd ook een relatief nieuw politiek project in de schijnwerpers, namelijk de Italiaanse stadsrepubliek geleid door een verkozen, van buiten de stad afkomstige stadsleider, de *podestà* genaamd. Bovendien opteerde Brunetto Latini bewust voor de volkstaal om zijn boodschap te verkondigen – en niet het Latijn. Meer nog, hij schreef het werk niet in het Oud-Italiaans, zijn moedertaal, maar koos specifiek voor het gebruik van het Oud-Frans. Het schrille contrast tussen deze taalkeuze en het uitgesproken Italiaans karakter van zijn politieke kernboodschap heeft menig specialist tot op de dag van vandaag bezig gehouden.

Mijns inziens vertellen de motieven die Brunetto Latini zelf voor deze taalopatie in zijn werk aandraagt – te weten: Oud-Frans is de taal van zijn ballingsoord en het is een mooie en internationaal gekende cultuurtaal – niet het gehele verhaal. Als mogelijke oplossing voor deze intrigerende taalpuzzel stelde ik in mijn RM-thesis dan ook voor om deze taalvoorkeur als een integraal onderdeel van

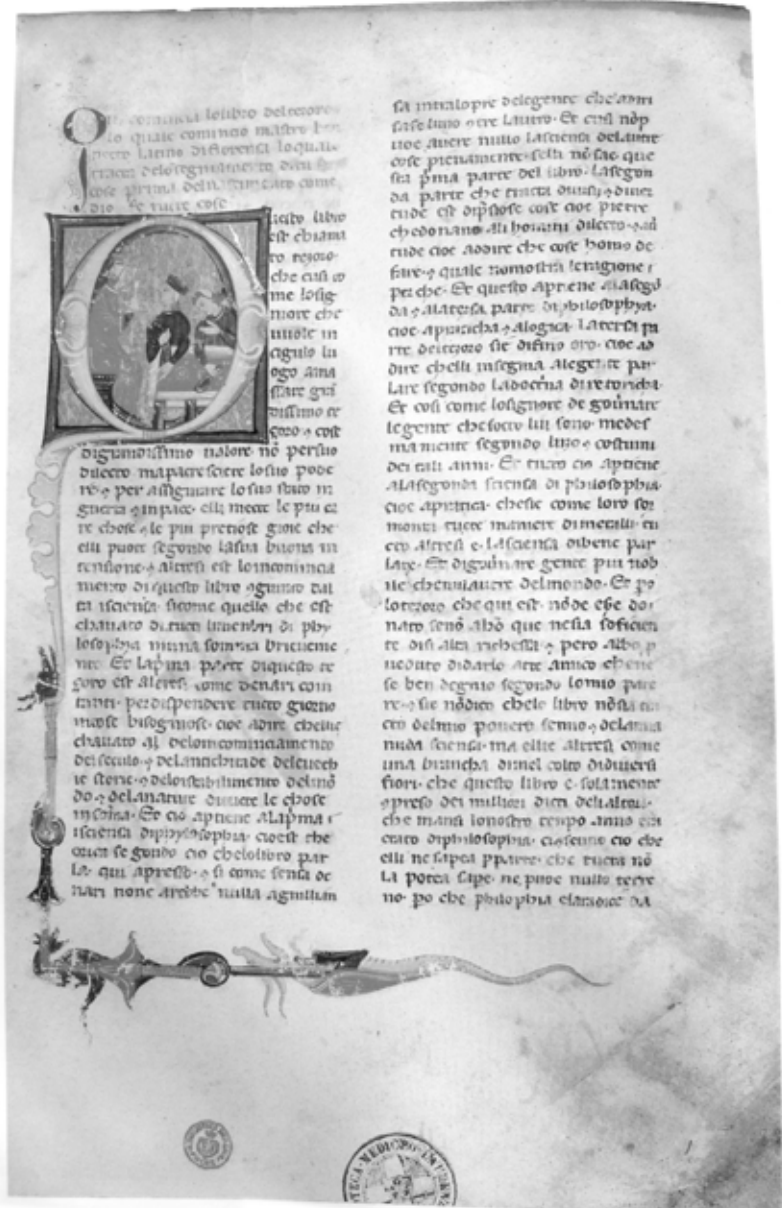
een ruimere evenwichtsoefening te beschouwen, een ware mengeling van Franse en Italiaanse elementen (taal, inhoud en vorm) die door de volledige encyclopedie heen waarneembaar is. Daarnaast verdedigde ik dat deze evenwichtsoefening was ingegeven door de waarschijnlijke ontvanger van dit werk, namelijk Karel I van Anjou, toevallig (of niet) de toekomstige *podestà* van Florence (1267).³

DE VERTALING VAN DE *TRESOR* NAAR HET OUD-ITALIAANS

Om de vertaalslag naar het Oud-Italiaans accuraat te kunnen situeren, heb ik in het tweede deel van mijn RM-thesis eerst een reeks van algemene receptiepatronen in kaart gebracht. Hiertoe bracht ik een ruim opgezette serie onderzoekstalen bijeen, bestaande uit 106 *Tesoro*-handschriften, 32 *Tresor*-manuscripten en 3 vroege *Tesoro*-drukken, elk met een duidelijke band met het Italiaanse schiereiland. Ik legde een uitgebreide verzameling van de beschikbare handschrift- en drukbeschrijvingen aan en splitste de beschikbare data vervolgens per manuscript of druk over drie databases uit. Door middel van een codicologische, paleografische en kunsthistorische analyse van deze stalen kreeg ik inzicht in de gehanteerde overdrachtsmodellen (d.w.z. handschrift met de volledige tekst – en enkel deze tekst – als inhoud, fragment of verzamelhandschrift), in de verspreiding in tijd en ruimte van de handschriften en drukken, en in het al dan niet luxe karakter van de uitvoering ervan.

De bestudering van dit onderzoeksmateriaal leerde dat de Italiaanse receptie van deze encyclopedie een polycentrisch en tweetalig fenomeen was geweest, waarbij de *Tesoro* een hoofdrol had gespeeld. Bovendien onderlijnde dit onderzoek de belangrijke bijdrage die Italiaanse scribenten aan de vorming van de *Tresor*-traditie – ook op Frans grondgebied – hadden geleverd, in het bijzonder tijdens de beginfase. Tot slot bevestigde mijn studie dat deze encyclopedie voor de Italianen geenszins een onaantastbare erfenis vormde, maar, integendeel, herhaaldelijk werd bewerkt, opgedeeld in fragmenten en samengevoegd in verzamelhandschriften.

Tegen de achtergrond van deze algemene receptiepatronen plande ik mijn tekstuele vergelijking tussen de *Tresor*- en *Tesoro*-tradities – twee tradities waartussen de verbanden, volgens de laatste stand van de wetenschap, meervoudig en multidirectioneel zijn. Van de *Tresor*-traditie bestonden er gelukkig al moderne edities die het vergelijkingswerk vergemakkelijkten, maar voor de *Tesoro* ontbreekt een dergelijke editie helaas nog steeds. Op basis van een reeks van chronologische, geografische en codicologische selectiecriteria stelde ik evenwel vast dat het *Tesoro*-handschrift L⁴ een ideale uitvalsbasis voor een dergelijke vergelijkingsoefening vormde.

Folio uit Tesoro-handschrift L⁴. Bron: Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana: Plut. 42.23.

Een gedetailleerde vergelijking vereiste wel nog de transcriptie van een aantal segmenten van dit handschrift (meer bepaald de titel, de proloog, en de historische, geografische en mechanische onderdelen) – een oefening waarbij ik meermaals een beroep heb mogen doen op de rijke transcriptie-ervaring van José van der Helm en Árpád Orbán. Toen de transcriptie was voltooid, leerde de eigenlijke vergelijking tussen de Oud-Italiaanse tekst van L⁴ en de Oud-Franse tegenhanger al snel dat L⁴ allerminst een slaafse kopie van de *Tresor* was.

Net twee decennia na de totstandkoming van de oorspronkelijke compilatie (1284-1299) had Bondi Testario, een scribent uit Pisa die na de zeeslag bij Meloria (1284) in Genovese handen was gevallen, de tekst in de kerken van Genoa gekopieerd. Bondi Testario ontdeed de encyclopedie hierbij van zijn basiskarakteristieken: hij koos voor het Oud-Italiaans boven het Oud-Frans, schrapte de belangrijkste sporen naar de narratieve aanwezigheid van Brunetto Latini en verving stelselmatig Florence door Pisa als de achterliggende stadscontext van het werk. Bovendien wijzigde hij de politieke oriëntatie van het werk radicaal. In tegenstelling tot het oorspronkelijk pro-Welf karakter van de tekst nam hij in deze Oud-Italiaanse vertaling een uitgesproken pro-Ghibellijns en anti-Anjou standpunt in.⁴

DE PRODUCTIE VAN DRIE VROEGE *TESORO*-DRUKKEN

Het derde onderdeel van mijn RM-thesis bestond uit een bestudering van drie vroege *Tesoro*-drukken (1474, 1528 en 1533), een vrijwel niet verkend aspect van de Italiaanse receptiegeschiedenis van dit werk. Deze studie steunde op een vergelijking tussen deze drukken en twee specifieke segmenten van het corpus aan *Tesoro*-handschriften, namelijk 19 vijftiende-eeuwse handschriften en 9 handschriften die de volledige tekst – en enkel deze tekst – bevatten. Bij deze vergelijking keek ik vooral naar verschillende aspecten van het productieproces: het tijdstip en de plaats van productie, de taal van het eindproduct, het type van productieproces, en bepaalde productkarakteristieken (bv. het formaat of gehanteerde lettertype).

Deze vergelijkingsoefening leerde dat de eerste drukken aanvankelijk de bestaande handschriftentraditie alleen maar aanvulden – en niet onmiddellijk geheel vervingen. De overstap naar het gedrukte woord resulteerde wel in een snellere en bredere circulatie van het werk, waarbij de regio rond Venetië Toscane als belangrijkste productiecentrum verdrong. Deze graduele overgang betekende bovendien het einde van de encyclopedie als open bron, een typisch kenmerk van de handschrifttraditie.

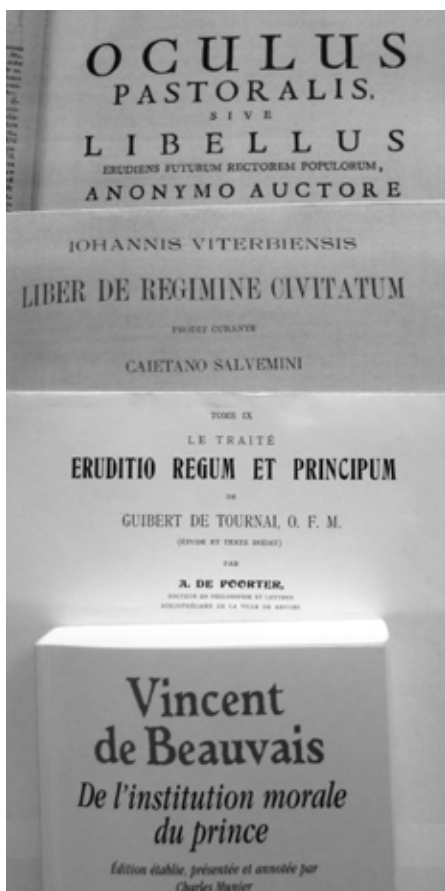
De titelpagina van de Tesoro-druk van 1533.

Deze vastlegging van de tekstuele inhoud betekende echter niet dat de vormgeving ongewijzigd bleef. De transitie van een initiële, beperkte productie door een ambachtelijke drukker die naar alle waarschijnlijkheid enkel een lokale kring van humanisten bediende (Gerardus de Lisa, 1474) naar een proto-industriële aanpak door twee uitgeverijen (de tijdelijke samenwerking tussen Nicolò Garanta en Francesco da Salò (1528) respectievelijk het gevestigde uitgeversbedrijf van Melchiorre Sessa (1533)) resulteerde in belangrijke wijzingen in de vormgeving, waarvan de bewuste keuze voor een zakformaat slechts één van de vele voorbeelden is.⁵

PROMOTIEONDERZOEK

Na mij te hebben verdiept in de ontstaans- en receptiegeschiedenis van Brunetto Latini's encyclopedie, zal ik mij in de toekomst hoofdzakelijk richten op de politieke inhoud van de *Tresor*, meer bepaald de 33 hoofdstukken die het sluitstuk van zijn literair bouwwerk vormen onder de titel "*des governemenz des citez*". Brunetto Latini betitelt deze inleiding tot het Italiaanse stadsbestuur zelf als een inwijding in *la plus noble et haute science*, en recent onderzoek, in het bijzonder door Quentin Skinner (University of Cambridge), heeft Brunetto Latini tot één van de belangrijkste vertegenwoordigers van het laat-middeleeuws republikeins gedachtegoed gebombardeerd.

In het kader van mijn promotieonderzoek aan diezelfde University of Cambridge, onder leiding van David Abulafia, zal ik in het bijzonder nagaan op welke wijze het Italiaanse beeld van de ideale stadsleider in de dertiende eeuw

De titels van enkele drukken/edities van bekende adviesboeken en vorstenspiegels.

wijzigde. Hiertoe zal ik het werk van Brunetto Latini (1260-1266) eerst binnen de bestaande Italiaanse traditie van de *podestà*-literatuur plaatsen. Deze reeks van praktijkgerichte adviesboeken, met name de anonieme *Oculus Pastoralis* (circa 1220), Orfino da Lodi's *De regimine et sapientiae potestatis* (1240-1250) en Giovanni da Viterbo's *De regimine civitatum* (tussen 1220 en 1260), was immers specifiek bestemd ter ondersteuning van stadsmagistraten *in spe*, en wetenschappers hebben er reeds op gezinspeeld dat bepaalde werken uit dit genre een belangrijke inspiratiebron voor Brunetto Latini vormden.

Ik vermoed dat dit echter slechts de helft van het verhaal vormt. Voor de andere helft zal ik een aanknopingspunt zoeken in de Franse ballingschap van Brunetto Latini en zijn ondersteunende rol bij de totstandkoming van de militaire alliantie tussen de paus en Karel I van Anjou, rijkelijk gefinancierd met Florentijns geld. Meer bepaald zal ik rekening houden met het beeld van de ideale vorst, zoals ontwikkeld aan het Franse hof ten tijde van Lodewijk IX en uitgedrukt in Franse vorstenspiegels, zoals Guibert de Tournai's *Eruditio regum et principum* (1259) en Vincent de Beauvais' *De morali principis institutione* (circa 1260).

Mijn werkhypothese bestaat erin dat Brunetto Latini, die tijdens zijn Franse ballingschap zijn meesterschap van het woord inzette om een snelle terugkeer naar de macht in Florence te helpen realiseren, bemiddelde tussen beide leiderschapstradities en, gebruik makend van het elastisch karakter van het *podestà*-concept, een passend model voor de leider van een Italiaanse stad vorm gaf: een *podestà* op Anjou-maat.

David Napolitano

NOTEN

¹ P. Beltrami, 'Italiani e francesi nel *Tresor*: Qualche appunto sulla politica'. In: *Eteroglossia e plurilinguismo letterario. I. L'italiano in Europa (Atti del XXI Convegno interuniversitario di Bressanone – 2-4 luglio 1993)*, F. Brugnolo & V. Orioles, eds. (Roma: Il Calamo, 2002): 25-40, 37-38.

² Voor wie meer wil lezen: deze thesis is vrij en integraal beschikbaar in het elektronisch scriptiearchief van de Universiteit Utrecht: <http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2010-0826-200343/UUindex.html>. Tegen deze achtergrond wordt het voetnotenapparaat van deze bijdrage dan ook bewust beperkt gehouden en enkel gebruikt om eigen bijdragen die nog in voorbereiding of reeds voltooid zijn te vermelden.

³ Momenteel bereid ik een artikel voor over deze taalkeuze en de achterliggende motieven ervan.

⁴ Ik heb deze vergelijkingsoefening grondig omgewerkt tot een bijdrage in *Incontri*, *Rivista europea di studi italiani*: 'Bondi Testario's bewerking van Brunetto Latini's *Li Livres dou Tresor*'. In: *Incontri* 26/1 (2011), 1-13. Dit artikel is vrij digitaal raadpleegbaar op volgend adres: www.rivista-incontri.nl.

⁵ Deze studie van het productieproces van de vroege *Tesoro*-drukken heb ik grondig omgewerkt tot een tweetalige bijdrage: 'Following in the Footsteps of the Early Printers of Brunetto Latini's *Tesoro* / Sulle tracce dei primi stampatori di Brunetto Latini'. Deze bijdrage zal als inleidend hoofdstuk worden opgenomen bij een facsimile-uitgave van de *editio princeps* (1474) die Julia Bolton Holloway beoogt te publiceren in 2012 met de financiële steun van de Società Dantesca.

RECENSIE

The secrets of women in Middle Dutch. A bilingual edition of Der vrouwen heimelijcheit in Ghent University Library Ms 444 door Orlanda Lie en Willem Kuiper, vertaling door Thea Summerfield, Uitgeverij Verloren, 165 pagina's. Uitgave in de reeks 'Artesliteratuur in de Nederlanden' (volume 7). ISBN 978-90-8704-244-8.

Het betreft een tweetalige teksteditie (Middelnederlands en Engels) van *Der vrouwen heimelijcheit* (in UB Gent Hs. 444) met voorafgaand een Engelstalige inleiding waarin de tekst in een literatuurhistorisch verband wordt geplaatst. In de appendix is zo'n zelfde editie van de Fysiognomieleer opgenomen, de tweede grote tekst uit ditzelfde handschrift.

Beide auteurs hebben veel onderzoek gedaan naar deze en soortgelijke teksten. Voor Lie spreekt dit voldoende uit de bibliografie, voor Kuiper iets minder. Toch is hij degene die het eerste belangrijke artikel over deze tekst heeft gepubliceerd, samen met wijlen Mieke van Doorn. Uit het voorwoord blijkt dat zij de voornaamste reden is dat dit boek er is gekomen, dat dan ook aan haar is opgedragen. Haar werk heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan dit boek en in zekere zin maakt zij het getal van de auteurs compleet.

De tekst die in dit boek centraal staat, *Der vrouwen heimelijcheit*, is een 14e-eeuwse Middelnederlandse gynaecologische tekst in versvorm. De tekstversie uit het Gentse handschrift is niet alleen een zeer toegankelijke (versvorm), maar ook één die op een bijzonder aantrekkelijke wijze gepresenteerd wordt. De gynaecologische kennis wordt namelijk op een twintigtal plaatsen onderbroken door lyrische passages, die samen een soort liefdesklacht vormen van een minnaar aan zijn aanbodedene, zoals bekend uit de hoofse traditie. Deze combinatie van artes met lyriek heeft veel moderne lezers gefascineerd en er is dan ook relatief veel onderzoek gedaan naar deze tekst.

Het eerste deel van de inleiding gaat in op deze structuur van de tekst, waarbij de verteller afwisselend verliefde minnaar en leraar is. Het volgt de tekst inhoudelijk op de voet, waarbij gekozen is om alle lyrische intermezzo's integraal tweetalig weer te geven en de gynaecologische kennis samen te vatten. Dit is ongetwijfeld bedoeld om de toegang tot de tekst zelf te vergemakkelijken, maar in onze ogen is dit een minder geslaagd deel van het boek. Het geheel komt nogal verbrokkeld over en voegt niet veel toe aan de tekst zelf (af en toe een brontekst of wat meer uitleg). Wie niet steeds onderbroken wil worden, kan zich beter tot de tekst zelf wenden.

Het tweede deel van de inleiding vinden wij persoonlijk zeer interessant. Het plaatst deze tekst in zijn literatuurhistorische context, waarbij de auteurs zich niet beperken tot de Middelnederlandse traditie, maar ook de Franse, Latijnse en Duitse teksttraditie bekijken. Niet alleen het onderzoek naar de mogelijke brontekst en de Latijnse brontraditie worden hier beschreven, maar men gaat vooral op zoek naar de relatie tot andere teksten waarin artes en lyriek worden gecombineerd. De onderliggende vraag is die naar de functie van deze bijzondere vorm en naar het publiek van deze tekst. De inleiding is gebaseerd op een eerder artikel van Lie in 2005¹, maar wie dit artikel kent, ziet dat er hier veel aan is toegevoegd en dat de conclusie verder is uitgebouwd. De voetnoten en bibliografie laten zien dat er ruim 10 nieuwe publicaties (sinds 2005) voor deze inleiding zijn gebruikt. Lie en Kuiper laten zien wat de huidige stand is van het onderzoek naar deze tekst en vullen al doende het beeld weer een stukje aan.

De Middelnederlandse tekst zelf is weergegeven in een (synoptische) kritische editie. Wat opvalt is de eenvoud: geen kritisch apparaat of voetnoten, alleen af en

toe een klein sterretje (dat verwijst naar een apparaat van 5 pagina's, voorafgaand aan de teksteditie). Het geeft een heerlijk rustig tekstbeeld! En het doet ook recht aan de tekst: een redelijk eenvoudige tekst in verzen die vlot leest. Een prima keuze, al bedriegt die eenvoud natuurlijk. Hierachter schuilt gedegen editeerwerk, waarbij – weten wij – zowel Oudfranse als Latijnse teksten zijn geraadpleegd om tot de meest zuivere lezing te komen. Wij gaan niet eens proberen om de auteurs hier op een fout te betrappen.

Deze zorgvuldigheid ontbreekt helaas bij de voetnoten in de inleiding. Een enkele auteur in een noot ontbreekt in de bibliografie (noot 62), ze bevatten taalfouten (noot 1) en foutieve jaartallen (noot 31, 46, 47 en 56). Het effect is soms grappig: 'Avontuurlijk lezen in de epiek van de Lange Landen' (noot 1) of een artikel van Van der Poel dat uit 1966 dateert (noot 56). Maar voor wie iets wil opzoeken, kan het frustraties opleveren.

De meerwaarde van dit boek is enerzijds de kritische editie van de Middelnederlandse tekst. Er bestond nog geen betrouwbare moderne editie van deze tekst. Wie hem wilde raadplegen moest naar de afdeling handschriften en oude drukken voor een 19^e-eeuwse editie (Blommaert, 1846) of voor het handschrift zelf. Maar de grootste meerwaarde is de Engelse vertaling, waardoor de tekst ook beschikbaar komt voor breder onderzoek. Het onderzoek op dit gebied vindt nu eenmaal voornamelijk plaats in de VS. De keuze van de auteurs voor een Engelse uitgave is dan ook een begrijpelijke keuze.

Dit alles impliceert ook de keuze voor een publiek van (internationale) vakgenoten. Want hoe leesbaar de Middelnederlandse editie ook is, de geïnteresseerde leek zal toch behoefte hebben aan enige cultuurhistorische achtergrondinformatie. En juist die ontbreekt (terecht) in dit boek. Het brede publiek zij gewaarschuwd! Het is dan ook wat vreemd dat het boek is verschenen als 'volume 7' in de serie 'Artesliteratuur in de Nederlanden', een serie die bedoeld is om artesteksten meer bekendheid te geven bij een breder publiek – tot nu toe vooral de Nederlandstalige geïnteresseerde leek.

De vraag naar de doelgroep speelt ook een rol bij de beoordeling van de vertaling. Als die doelgroep inderdaad bestaat uit internationale (vooral Amerikaanse) vakgenoten in ruime zin die het Nederlands (hedendaags en middeleeuws) niet beheersen, dan ligt een uitgave in deze vorm voor de hand. Door de keuze voor een tweetalige uitgave wordt voorkomen dat het origineel naar de achtergrond verdwijnt en de vertaling leidend wordt. Bovendien kunnen lezers die het Middelnederlands wel beheersen, het origineel lezen, al dan niet met de vertaling als ruggensteuntje.

Maar wat voor vertaling moet het dan worden: berijmd of niet? Vóór een versvertaling spreekt trouw aan het origineel, vooral omdat dit ook lyrische passages bevat. Ertegen spreekt de vervreemdende uitwerking op de moderne lezer,

die niet gewend is medische verhandelingen in versvorm aangeboden te krijgen, en het feit dat nauwkeurige weergave van de inhoud bij een artestekst als deze op de eerste plaats moet komen. Die mag niet worden opgeofferd aan rijm en ritme. Summerfield² zegt in haar verantwoording dat ze een getrouwe, regel-voor-regelvertaling heeft willen maken die op zichzelf gelezen kan worden en daarnaast de lezer een goede ingang biedt tot het origineel. Daar is ze wat ons betreft uitstekend in geslaagd. Dat het haar bovendien gelukt is bijna steeds regel voor regel te vertalen en toch een leesbare Engelse tekst te maken, verdient een groot compliment.

Summerfield heeft ervoor gekozen de lyrische passages, die in de tekst cursief gezet zijn, net zo te behandelen als de rest van de tekst, mogelijk vanuit de gedachte dat lyriek enorm uit de toon zou vallen in een moderne medische tekst die verder uit alleen uit proza bestaat. Die keuze lijkt ons prima te verdedigen. Maar zou het niet leuk geweest zijn ook de vertaling iets van de poëzie van het origineel mee te geven? Deze passages zouden daarvoor bij uitstek geschikt geweest zijn, niet alleen omdat het primaat van de inhoud er minder streng is, maar ook omdat liefdeslyriek voor de moderne lezer een bekend genre is.

Dan het voor- en nawerk. Een van de functies van de inleiding is de lezer het boek in te trekken en zijn interesse te wekken voor wat volgt. Dat lukt hier niet goed, omdat het Engels te dicht bij het Nederlands blijft en daardoor bijna nergens vlot leest. Dit uit zich in neerlandismen (bv. p. 32 'make accessible for' in plaats van 'make accessible to'; p. 42: 'it informs men about (the failings of) the female', in plaats van 'it informs men about women and their failings'; p. 56: 'Blommaert-edition' in plaats van 'Blommaert edition'), maar ook – en vooral – in de zinsbouw, de zinslengte en het gebruik van de werkwoordstijden. We zullen ons tot één voorbeeld beperken, maar er zijn er moeiteloos meer te geven. Op p. 27 staat een alinea die begint met:

"These words suggest that the recipes are intended for practitioners of medicine, both male and female, and midwives. In any case they are meant for people who tend to be consulted especially by women who want to become pregnant. There is also a warning not to bring food to the attention of pregnant women that is unobtainable. This will harm their pregnancy."

Om een idee te geven van wat we bedoelen als we het Engels stroef noemen, geven wij een voorbeeld van hoe het ook zou kunnen:

These words suggest that the recipes may have been intended for midwives and other practitioners of medicine, both male and female, and that they were in any case meant for people likely to be consulted by women seeking

pregnancy. The text also warns against drawing expecting women's attention to unobtainable foods, as this would harm their pregnancy.

Ook wordt er soms te veel bekend verondersteld. Zijn Maria van Berlaer en Agnes van Kleef (p. 34) werkelijk *well-known* buiten de Nederlandstalige mediëvis-tiek? Kennen de buitenlandse lezers Jan van Boendale en Lodewijk van Velthem?

Verder valt op dat de bibliografie onvertaald is gebleven, naar wij vermoeden omdat deze voornamelijk Nederlandse titels bevat. Voor de Nederlandstaligen onder de lezers is dat geen punt, maar zij die de taal niet beheersen, hebben er niets aan. Zou het geen aardige handreiking aan die doelgroep geweest zijn om een lijst(je) op te nemen met *further reading* in het Engels, zodat geïnteresseerden niet helemaal met lege handen staan?

Voor de noten geldt iets vergelijkbaars: hoe zinvol zijn verwijzingen naar Nederlandstalige bronnen in een boek dat voor een internationaal publiek is bedoeld? (Zie bv. noot 9 en 21.) Dat publiek kan ze immers niet raadplegen. Als ze er dan toch in moeten, is het misschien een idee ze in het Nederlands te laten staan, of ze te vertalen en, om onnodig geblader te voorkomen, te voorzien van de toevoeging [in Dutch] of van een andere markering.

Al met al is deze uitgave een lovenswaardig en geslaagd initiatief dat een interessante tekst toegankelijk maakt voor een niet-Nederlandstalig publiek. Wel zou men bij een volgende uitgave, van deze of een andere tekst, misschien kunnen proberen iets minder vanuit de Nederlandse situatie en iets meer vanuit de buitenlandse doelgroep te denken.

Bineke Glas en Brenda Mudde

NOTEN

¹ 'De verliefde leraar. Liefdesverzen in Middelnederlandse artesteksten'.

In: R. Sleidering, V. Uyttersprot en B. Besamusca (eds.), *Maar er is meer. Avontuurlijk lezen in de epiek van de Lage landen*.

² De *Fysiognomieleer* is op dezelfde wijze vertaald als *Der vrouwen heimelijkheid*, niet door Thea Summerfield, maar door Orlanda Lie en Willem Kuiper.

RECENT VERSCHENEN LITERATUUR EN RECENSIES

P. Alexandre-Bergues en Jeanyves Guérin (eds.), *Savoirs et savants dans la littérature (Moyen Âge-XXe siècle)*. Paris, 2010.

E. Aubrey (ed.), *Poets and Singers. On Latin and Vernacular Monophonic Song*. Series: Music in Medieval Europe. Ashgate, 2009.

B.M. Bedos-Rezak, *When Ego Was Imago. Signs of Identity in the Middle Ages*. Leiden, 2011.

W.C. Brown, *Violence in Medieval Europe*. Harlow, 2011.

Uit de recensie van O. Falk in The Medieval Review [tmrl@indiana.edu] 11.07.25: "This is an important and welcome book. First and foremost, Brown here surveys a tremendous literature on medieval violence, which has grown exponentially in the last couple of decades. Many edited volumes and narrow studies have appeared but, until now, no monographic overview. Brown not only wrestles this burgeoning scholarship into synthetic shape; the value of his work lies, second, in digesting it into a teaching text. His book neatly complements document collections like Dan Smail and Kelly Gibson's *Vengeance in Medieval Europe*. A

Reader (UTP, 2009), and it far outstrips the analytic ambitions of, say, Julius Ruff's *Violence in Early Modern Europe 1500-1800* (Cambridge UP, 2001), with which instructors of courses on medieval violence have had to make do as a very imperfect (and tangential) *Ersatz*. This is the book that finally allows us to teach medieval violence without having to reinvent the wheel. A third merit is the text's accessibility: it summarizes for undergraduates such classic narratives as the depravities of the Jacquerie (270-71, vividly depicted on the cover, too), glosses terms (e.g., capitulary, 47) and invokes present-day parallels to salve the exposure to medieval alterity (Wikipedia provides a contemporary example of violent self-help, 296-97n11). Finally, Brown's willingness to put forth his own interpretations, crystalline and sometimes polemical, does both students and scholars an enormous service. There are many points, both large and small, on which his presentation or conclusions might be hotly contested, without in the least detracting from Brown's cardinal scholarly achievement."

A. Cattaneo, *Fra Mauro's Mappa mundi and Fifteenth-Century Venice*. Turnhout, 2011.

A. Classen (ed.), *Laughter in the Middle Ages and Early Modern Times. Epistemology of a Fundamental Human Behavior, Its Meaning, and Consequences*. Berlin / New York, 2010.

A.S. Cohen (ed.), *Eye and Mind. Collected Essays in Anglo-Saxon and Early Medieval Art by Robert Dешman*. Kalamazoo, 2010.

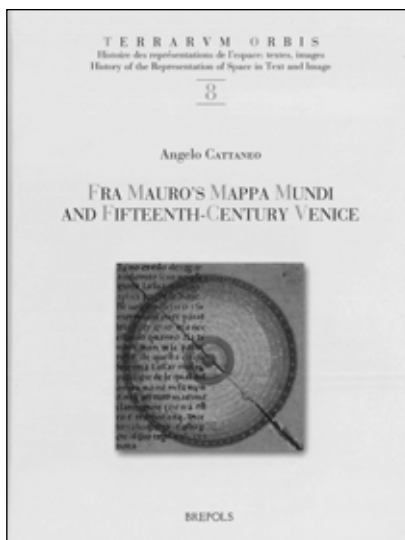
W. Davies en P. Fouracre (eds.), *The Languages of Gift in the Early Middle Ages*. Cambridge / New York, 2010.

M. Demaules, *La Corne et l'Ivoire. Étude sur le récit de rêve dans la littérature romanesque des XIIe et XIIIe siècles*. Paris, 2010.

N. van Deusden, *The Cultural Context of Medieval Music*. Santa Barbara, 2011.

J.E. Díaz Vera en R. Caballero (eds.), *Textual Healing. Studies in Medieval English Medical, Scientific and Technical Texts*. Bern, 2009.

Aanvullende informatie van de uitgever: "The studies presented in this volume concentrate on different aspects of the medical, scientific and technical varieties of early English used in a wide range of medieval manuscripts. As the growing body of research published in recent years has shown, analysing the language of specialised texts is an opportunity to obtain access to the early history and vernacularisation of learned writing styles. It is an area of study in which all the contributors have considerable expertise, which affords them to present data findings while discussing important methodological issues. In addition, in most cases data derive from specially-designed 'second-generation' corpora, reflecting state-of-the-art approaches to historical linguistics, discourse analysis and pragmatics. Theoretical issues concerning the digital edition of medical and scientific texts, their role in social network analysis, and their value in the identification of dialectal specific traits are highlighted by the authors."

G. Dunphy (ed.), *The Encyclopedia of the Medieval Chronicle*. Leiden / Boston, 2010.

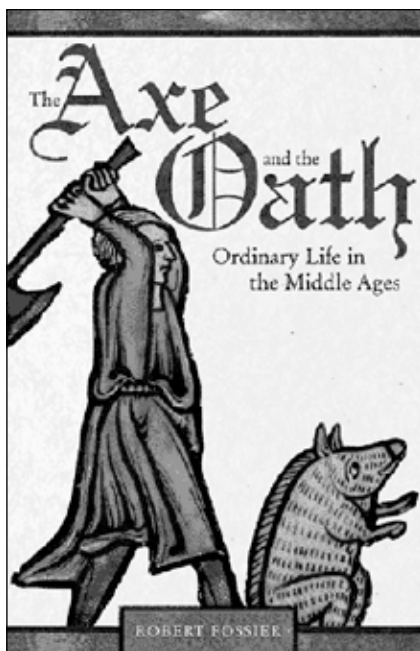
J.R. Eyler (ed.), *Disability in the Middle Ages. Reconsiderations and Reverberations*. Farnham / Burlington, 2010.

R. Fossier, *The Axe and the Oath. Ordinary Life in the Middle Ages*. Princeton, 2010.

Uit de recensie van C.H. Berman in *The Medieval Review* [tmlr@indiana.edu] 11.06.32: "The idea behind this book - a history of the ordinary man (human) in the Middle Ages - is a compelling but difficult one. Only someone as experienced and erudite as Robert Fossier could manage to provide so much detail about things for which references are often found only in obscure corners of the medieval literature, documentation and archaeological record. It is a fascinating book to read. It is frustrating in its lack of citations and bibliography. It is also uneven in its treatment of various subjects, being strongest on those areas that

are Fossier's research specialties, the history of the medieval rural world. The impetus for *The Axe and the Oath* thus appears to be a reaction to current tendencies to dismiss anything outré as 'medieval'. He denounces: "The ignorant chatterboxes who reign over our sources of information [who] may indeed call a particular decision or event 'medieval', but fail to see that they are still living 'in the Middle Ages'." As Fossier concludes on p. 384, he is not only addressing that group; indeed: "I am not quite sure whom I am addressing... Simplistic for the erudite, confusing for the student, obscure for the non-initiate? I don't know: I felt like saying all this, and that is enough."

As to its originality, he says on p. xii: "I have borrowed almost everything from others and I do not cite them. But, as is usually said in hastily prepared acknowledgments, they will recognize themselves. Here and there I have ad-

ded a thought or two of my own, especially on the import of what is ‘natural’ and on the ‘misery’ of men.” This is an understatement, for in many parts of its nearly 400 pages Fossier introduces new ideas, new findings and new ways of viewing the medieval world.”

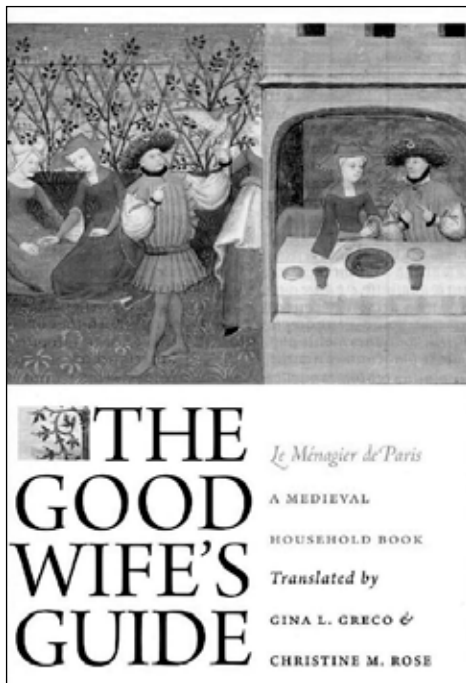
L. Fransen, A. Norgaard en E. Ostergard. *Medieval Garments Reconstructed: Norse Clothing Patterns*. Aarhus, 2011

Uit de recensie van S. Bergerbrant in The Medieval Review [tmlr@indiana.edu] 11.06.22: “This book should be regarded as a supplement to the book *Woven into the Earth. Textiles from Norse Greenland* written by Else Ostergard in 2004. The book *Medieval Garments Reconstructed* is a useful practical guide to making Norse period clothing based on actual finds. The original book *Woven into the Earth. Textiles from Norse Greenland* deals with most of the topics in this book, but in much greater depth, and is essential reading for anyone with an academic interest in the subject. While the subsequent publication does not expand on the earlier book, or meet its standard in terms of background and history, it does serve a utilitarian function by including a practical section detailing how to reconstruct prehistoric and historic clothing, including actual patterns.

G.L. Greco en C.M. Rose (vert.), *The Good Wife's Guide. A Medieval Household Book*. New York, 2009.

J. Klápšte en P. Sommer (eds.), *Processing, Storage, Distribution of Food. Food in the Medieval Rural Environment*. Turnhout, 2011.

C. Kleinhenz en K. Busby (eds.), *Medieval Multilingualism. The Francophone World and its Neighbours*. Turnhout, 2010.

R. Kruk, 'De mens in al zijn ijdelheid is minder dan een beest'. In: *Madoc* 25 (2011), nr. 2, p. 76-84.

R.A.B. López, 'Consumption of Meat in Western European Cities during the Late Middle Ages. A Contemporary Study'. In: *Food and History* 8 (2010), nr. 1. Turnhout, 2010.

Aanvullende informatie van www.medievalists.net: "A recently published article has revealed some interesting new details about meat consumption in the Middle Ages, including how different regions in medieval Western Europe had their own preferences for these foods. In the article, 'Consumption of Meat in Western European Cities during the Late Middle Ages. A Contemporary Study', Ramón Agustín Banegas López examines a wide range of evidence from England, France, Italy and the Iberian Peninsula to see what kinds of meat were eaten by its urban residents, including beef, mutton, pork and veal. One of the key conclusions of this article is that cattle and sheep were the main sources of meat throughout Western Europe, and that consumption of pork went into general decline during the 14th and 15th centuries, which López attributes to changes in farming after the Black Death. There was also a lot of regional variation – in northern France and England beef was the most popular type of meat. According to the late 14th-century book *Mesnagier de Paris*, in a typical week Parisian residents consumed over 95000 kilograms of beef, more than twice the amount of any other type of meat. López also notes that medieval cookbooks, like the *Viandier* and the *Forme of Curye*, had beef in their recipes more often than other meats. The situation in the Iberian Peninsula was different – the author makes use of a unique tax record from Barcelona which shows the meat consumption in that city during year of 1462. He finds that almost 70% of all the meat consumed was mutton (representing over 40000 animals), while beef consumption was just over 10%. Meanwhile, Catalan cookbooks dating back to the Middle Ages also show that when meat was used in recipes, it was usually mutton. López notes that in Italy there was a lot of seasonal variation in meat consumption. In late 14th century Prato, for example, "mutton was the most popular meat from the end of spring through the beginning of winter, and pork rose in popularity in September and peaked in January. Veal was sold mainly during summer – especially in August and September." The consumption of veal and beef from young cattle was higher in Italy than in other parts of Europe. The author believes that the reasons behind the differences in meat consumptions between regions lies partly in the agricultural productivity of these areas, and partly in social preferences. López notes that the urban aristocracy in Italy preferred young animals, "which were finer

meats than mutton and beef, as well as being more expensive and more prestigious.”

M. Marafioti, ‘The Prescriptive Potency of Food in Michele Savonarola’s *De Regime Pregnantium*’. In: C.P. Moudarres (ed.), *Table Talk. Perspectives of Food in Medieval Italian Literature*. Newcastle, 2010.

Aanvullende informatie van www.medievalists.net: “[this article] examines a mid-fifteenth century medical treatise that dealt with gynaecology, obstetrics and child-rearing, written by Michele Savonarola, the court physician of the Este family, rulers of Ferrara. *De Regime Pregnantium* contains an important section on what food and drink one should and should not eat during pregnancy. Savonarola writes: “It is important to consider both quality and quantity of nourishment,

which is certainly the first and foremost foundation of both lives, especially of the child.” Savonarola, who dedicated this work to the noblewomen of Ferrara, was not only interested in making sure that the babies would be healthy, but also would be male. He believed that women could play an important role in the health, temperament and even sex of their unborn children. The best way they could do this was in the foods they ate. Medieval medical opinion believed that foods could play an important role in the health and behaviour of people – certain kinds of foods, if eaten too much, could cause illness or cause a person to become depressed or melancholic. Savonarola believed that the effects of food were even greater for unborn children, and developed a list of foods which should be eaten or avoided. Marafioti explains that “in order to give birth to a healthy, warm, and dry-tempered male child, pregnant women should consume warm and dry foods. Savonarola sustains that the warmth and dryness of certain foods will cancel out a woman’s inferior qualities and shape the fetus into a robust and healthy male child.” Among the recommendations made by the Italian doctor was to eat bread made from wheat instead of bran, avoid fried fish, be moderate in

how much fruit to eat, and drink dry, red wine. Savonarola writes: “Beware of using cold water, it is not good for the fetus and it causes the generation of girls, especially here in our region, so keep drinking wine.” He often notes that foods can have good and bad qualities, and generally advises people not to over-indulge in the same foods, otherwise it could risk a miscarriage. Even fruits like the pomegranate are risky, for while the sweet taste may be soothing, it is also acidic in the stomach. Therefore he advises women to drink it in a juice or add it to wine. *Table Talk. Perspectives of Food in Medieval Italian Literature*, edited by Christiana Purdy Moudarres, is a selection of revised and expanded papers presented at ‘Table Talk. Perspectives on Food in Medieval Italian Literature’, at a conference in Boston in 2009. Taken together, these essays explore the multifaceted role of food within medieval Italian culture through a variety of literary genres, from the poetry and prose of Dante and Boccaccio to the religious writings of Catherine of Siena.”

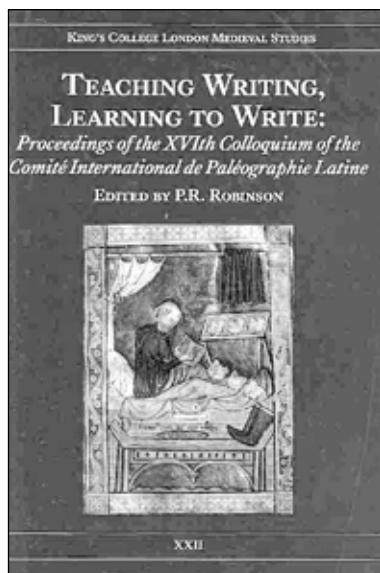
H. Meconi (ed.), *Medieval Music*. Aldershot, 2011.

Begeleidende tekst van de uitgever: “Almost a thousand years of music are treated in this volume on the performance practice of the Middle Ages, covering monophony and polyphony, sacred and secular, genre and theory. The essays selected deal with the most crucial of performers’ decisions: pitch, rhythm, and performing forces, as well as related matters such as proportions, tunings, and the need for ornamentation. The introduction provides an overview of the major issues and resources, situating medieval music within the context of the early music revival and the debate on authenticity and providing an extended bibliography of relevant scholarship.”

F.P. Miller, A.F. Vandome en J. McBrewster (eds.), *Medieval Dance*. Beau Bassin (Mauritius), 2011.

S. Rankovic, L. Melve en E. Mundal (eds.), *Along the Oral-Written Continuum. Types of Texts, Relations and their Implications*. Turnhout, 2010.

P.R. Robinson (ed.), *Teaching Writing, Learning to Write. Proceedings of the XVth Colloquium of the Comité International de Paléographie Latine*. London, 2010.

E. Salter en H. Wicker (eds.), *Vernacularity in England and Wales, c. 1300-1550*. Turnhout, 2011.

M. Solomon, *Fictions of Well-Being. Sickly Readers and Vernacular Medical Writing in Late Medieval and Early Modern Spain*. Philadelphia, 2010.

Uit de recensie van E. Juárez-Almendros in The Medieval Review [tmlr@indiana.edu] 11.06.09: "Professor Solomon's book is a remarkable contribution to the knowledge of neglected Iberian late medieval and early modern vernacular medical discourses. The nature, purposes, and scope of *Fictions of Well-Being* are expressed in the preface. The book is an examination of over three hundred primary texts written from 1305 to 1650 in the Iberian Peninsula in order to convey "an informal inventory of vernacular medical writing while attempting to set forth a theory of reader response to this body of writing" (xii-xiii). The text is divided into a preface, an introduction, three chapters, a conclusion, notes, a lengthy bibliography, and an index. It also includes seven illustrations. [...]

Professor Michael Solomon's examination of more than three hundred vernacular sources and his attempt to classify their common rhetorical devices, and to envision their practical use and effects is very commendable. *Fictions of Well-Being* is, without question, a 'must read' for any scholar interested in further exploring the overlooked late medieval and early modern vernacular medical writings in the Iberian Peninsula. In addition to Solomon's suggestion of exploring the contribution of these texts to the formation of social inequalities, other important questions implied in this book should be explored further. How, for instance, do these writings maintain or depart from traditional conceptions of bodies and gender divisions? How do they create normality versus disability? How do they contribute to the construction or elimination of social stigma and segregation? In what sense do medical recipes and concoctions differ or conform to other current healing practices? How did vernacular medical discourses influence artistic depictions of sickness and body impairments? In the examination of these texts it can be very useful to use recent body and disability theories to answer some of these questions. *Fictions of Well-Being* opens the field of early modern vernacular medical writings for these types of explorations."

R. Stein en J. Pollman (eds.), *Networks, Regions and Nations. Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650*. Leiden / Boston, 2010.

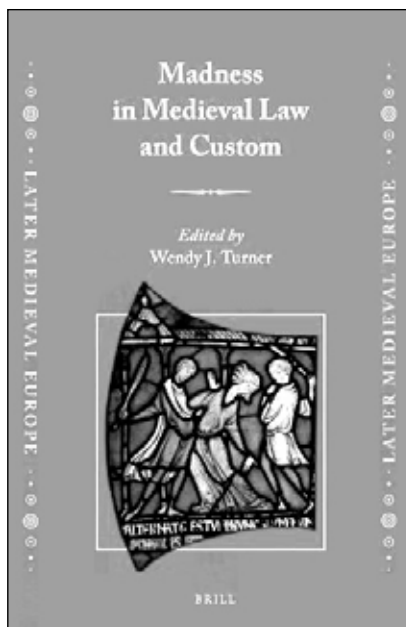
W.J. Turner, *Madness in Medieval Law and Custom*. Leiden / Boston, 2010.

N. Wilkins (ed.), *Words and Music in Medieval Europe*. Aldershot, 2011.

A. Willemsen en H. Kik, *Dorestad in an International Framework. New Research on Centres of Trade and Coinage in Carolingian times*. Turnhout, 2010.

J. Zuiderduijn en T. de Moor, 'Markteconomie en gecijferdheid in de late Middeleeuwen'. In: *Madoc* 24 (2010), nr. 3, p. 130-139.

Sacha Voogd

WEMAL

BESTUUR

Orlanda S. Lie, voorzitter
University College Utrecht
Postbus 80145, 3508 TC Utrecht
030-2539980
o.s.h.lie@uu.nl

**Moniek Vis, secretaris
en ledenadministratie**
moniekvis@gmail.com

Lenny Veltman, penningmeester
010-4614030
lm.veltman@kpnplanet.nl

WEBSITE-BEHEER

Andrea van Leerdam
(webredacteur faculteit Geesteswetenschappen Universiteit Utrecht)
a.e.vanleerdam@uu.nl

De adreslijst van de leden wordt op
verzoek per e-mail toegezonden.
Contributie: € 10,- per jaar

COLOFON

W-MAIL

Tijdschrift van de Werkgroep
Middel nederlandse Artesliteratuur
(WEMAL)
ISSN 1570-6133
Jaargang 12 (2011) nummer 2

REDACTIE

Frederiekje de Jongh
06-41575916
frederiekjedejongh@gmail.com

Noor Versélewel de Witt Hamer
040-2065220
noorvdwh@planet.nl

Sacha Voogd
06-41278315
svoogd@xs4all.com

VORMGEVING EN DRUK

Teo van Gerwen Design, Waalre

Omslagillustratie uit: A. Roob, *Alchemie & mystiek*. Keulen 1997, p.
282.